

Д. В. Табачник (Київ)

Вбивство Симона Петлюри *

Адвокат А. Вільма, запрошений родиною Петлюри, спробував переломити хід судового розгляду справи Шварцбарта. Він нагадав паризькому суду, що уряд Симона Петлюри працював у надзвичайно важких умовах розпаду державних структур, під час анархії та громадянської війни, але все-таки робив усе можливе, щоб зупинити єврейські погроми. Так, зокрема, уряд Петлюри приймав євреїв на високі, іноді міністерські посади, доручав їм керівництво цілими напрямками урядової діяльності і навіть у ті надзвичайно тяжкі часи спромігся створити спеціальну комісію для розслідування погромів та жорстокостей під час них, яка майже виключно складалася з представників єврейського населення¹. Адвокати Вільма та Кампенсі представили суду понад 200 документів, які свідчили про намагання уряду Петлюри зупинити або запобігти погромам в Україні². Проте на суді, після запитань і виступу адвоката підсудного А. Тореса з'ясувалося, що жоден з цих двохсот антипогромницьких документів не був підписаний Головним Отаманом УНР — майже всі вони видавалися й підписувалися його помічниками і старшинами, зокрема, начальником Дійової Армії УНРА Мельником. Але підпису Петлюри — і Торес саме на це звернув увагу суду — не було на жодному з найважливіших антипогромницьких документів³. Більше того, невгамовний Торес довів за датами паперів, що більшість наведених антипогромницьких документів і наказів була написана й видана в світ, коли армії і самої держави УНР вже майже не існувало, а сам Петлюра і його прибічники знаходилися на території Польщі. Там погроми могли заважати налагодженню стосунків з урядом Республіки Польської — тож Петлюра намагався якнайшвидше їх вгамувати, «на Україні ж різня мирного населення проходила на його очах та в його дозволу чи згоди, Бог його відає, але прощати цього злочину не можна і тому Петлюру очікувала кара Божа»⁴, — так закінчив свою промову в один з днів процесу адвокат Торес, який поступово помітніше повертав всі симпатії присяжних на бік свого клієнта. Саме завдяки його блискучим професійним якостям безсумнівний вбивця Шварцбарт перетворювався на надзвичайно жертвенну, трагічну постать, на свого роду лицаря справедливості, який готовий віддати своє життя за поругану честь свого народу, своїх рідних.

В один з останніх днів процесу над Шварцбартом його адвокат Торес попросив головуючого прилучити до судової справи документи і свідчення очевидців та потерпілих про один з погромів, вчинених петлюрівською армією у 1919 р. в місті Проскурові (нині — обласний центр України Хмельницький). На мою думку, якщо проаналізувати документи судового процесу, можна дійти висновку, що Торес зробив

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 7/8.

¹ Friedman S. Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura.— New York, 1976.— P. 101; Desroches A. Le probleme ukrainien et Simon Petlura.— Paris, 1962.— P. 196—202.

² Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми // Симон Петлюра.— Мюнхен; Париж, 1980.— С. 143—144.

³ Там же.— С. 144.

⁴ Torrès H. Le procès des pogromes.— Paris, 1928.— P. 147.

це зовсім не випадково — він готував захисникам Симона Петлюри добре продуману пастку. Зовні його бажання виглядало цілком природно: адже інформація про європейський погром у Проскуріві, який тривав кілька днів, ще тоді, у роки громадянської війни, потрапила до кількох європейських газет. Події та жорстокість петлюрівців під час нього були одними з найкраще висвітлених. Свідки у документах, які передав судові Торес, описували страхіття погрому, що вчинили в Проскуріві петлюрівські вояки на чолі з отаманом Семесенком, який мав звання полковника і командував частиною у петлюрівській армії⁵. І тепер Торес запевняв суд, що нібито Петлюра знав про все і цього полковника-погромника не було покарано. «Так хто ж був у такому разі головним погромником на Україні?!»⁶ — з акторським пафосом запитував Торес.

Майже миттєво підводиться і вимагає слова адвокат Кампенсі. Він заявляє, що подібні твердження шановного колеги не відповідають дійсності, бо українська влада, яку очолював Петлюра, організувала спеціальний трибунал для розслідування погромів у Проскуріві, про що свідчив на цьому судовому процесі генерал М. Шаповал. Обурений цим погромом, Петлюра, особисто приїхавши до Проскурова, — і про це у адвокатів загиблого є документи — розпорядився заарештувати й судити Семесенка⁷. Військовий трибунал ще у 1919 р. засудив його до смертної кари і цей вирок було виконано: Семесенка розстріляно⁸. І на цьому Кампенсі завершував спростування противника, потрапляючи в пастку, ще заздалегідь підготовлену Торесом.

Адвокат Шварцбарта передає судові показання свідка Андрія Хомського, в яких той твердить, що був ув'язнений в одному вагоні того самого потягу, що і полковник Семесенко. Після проведення політичного спектаклю з судом і вироком до розстрілу, отамана Семесенка таємно випустили з ув'язнення і відправили подалі від Проскурова. Крім того, Хомський свідчить, що всім погромом, який проводився як військова операція з поділом міста на квартали, керував не отаман Семесенко, котрий був лише пішаком, а ад'ютант С. В. Петлюри полковник Бень і що сам Симон Васильович мав бути в той самий час на тій же залізничній станції, тобто достеменно знав, які події відбуваються в місті кожної години. А тому, звичайно, не міг відправити Семесенка на розстріл⁹. На запитання судді, звідки Хомський міг знати, що Петлюра перебував на станції саме в той час, коли йшов погром, свідок заявив, що він був ув'язнений разом із Семесенком і від нього самого довідався про присутність Петлюри в Проскуріві. Але виявилось, що Торес на цьому ще не закінчив розігрувати свою адвокатську партію. Щоб остаточно закріпити досягнуту моральну перемогу над противниками, він передав суду колективне свідчення-лист 1325 мешканців Проскурова, які підтверджували правдивість слів Хомського і той факт, що під час погрому Петлюра перебував на залізничній станції¹⁰.

Приголомшеному адвокату Вільма лишалось тільки заявити, що цікаво було б дізнатися, як це Хомський, що мав бути засуджений на смерть петлюрівськими вояками, якимсь чином був звільнений і дожив до процесу, щоб свідчити проти Петлюри. Але суд не зважив на аргументи Вільма, бо проти Головного Отамана свідчив не один Хомський, а майже півтори тисячі інших жителів міста Проскурова.

Беручи до уваги подані обома сторонами факти, Самуїл Шварцбарт, незважаючи на всі віртуозні зусилля свого захисника, спочатку

⁵ Martchenko B. Simon Petlura. — Paris, 1976. — P. 53—55.

⁶ Torrès H. Op. cit. — P. 164.

⁷ Desroches A. Op. cit. — P. 55—56.

⁸ Серєда М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини. — 1930, ч. II. — С. 12.

⁹ Кульчицький Ю. Назв. праця. — С. 144.

¹⁰ Там же. — С. 145.

мав дуже малу й слабку надію на виправдання колегією присяжних — адже на його совісті було жорстоке вбивство неозброєної людини. Але версія про більшовицьку «змову» на суді провалилася повністю — про неї могли свідчити лише якісь другорядні, непрямі факти, а всі докази цієї «змови», в тому числі свідчення померлого до суду професора Коваля, плутані показання Шаповала, штемпель на конверті пневматичного листа та навіть резолюція Комінтерну, яку ніхто й ніколи не бачив в оригіналі, від 9 січня 1926 р. були або частково спростовані Торесом і значною мірою втратили вагу після документів про погроми з Проскурова, або не тягнули на створення образу підступного і жорстокого агента ДПУ. Після втрати козирів, на які розраховували Кампенсі та Вільма, адвокати родини потерпілого значною мірою розгубилися, а Шварцбарт зусиллями Тореса все більше ставав в очах присяжних нерозумним, жорстоким, але чесним і готовим до відчайдушної самопожертви месником за рідних і близьких, за свій народ.

Щоб якось підірвати цей виникаючий імідж Шварцбарта і скомпрометувати його, адвокати Петлюри намагалися зосередити вогонь викриття на особистості вбивці. В своїх виступах вони настійливо згадували його далеко не бездоганну біографію, екстремістський характер і схильність до злочинів, його запобігливу, як сказав Вільма, службу в Червоній Армії. Натомість, наполягали вони, не можна повністю доказати недбальства чи, навпаки, хоч найменшого заохочення Петлюрою масових і жорстоких погромів, беручи до уваги умови громадянської війни, нестабільність влади, а тим більше враховуючи тодішню анархічну ситуацію на Україні, неспроможність уряду Петлюри повністю контролювати обстановку, стежити за діями всіх своїх військових частин. Тим більше, нагадував Кампенсі, що суд має судити не Симона Петлюру — видатного державного діяча і його політичну діяльність, а конкретного вбивцю — Шварцбарта¹¹.

Але талант у будь-якій справі лишається талантом. І треба відверто визнати, що адвокат Торес виявився значно талановитішим за своїх досить маститих колег. Він настільки блискуче перекутив ролі позивача і звинуваченого, що розгляд справи про банальне убивство перетворився на світового рівня політичний процес. Зважаючи на це, увесь хід судового процесу зосередився не на дрібному паризькому обивателю — власникові крамниці годинників, а на постаті колишнього голови Директорії УНР, на діях і вчинках Головного Отамана, його політичних помилках і прорахунках, внаслідок чого адвокати родини Петлюри Кампенсі і Вільма змушені були на вимогу Тореса розшукувати і надавати судові потрібні документи, виправдовуватися й захищатися.

Торес виявився надзвичайно талановитим адвокатом, блискучим оратором, спеціалістом такого роду політичних процесів. Він натхненно працював не лише в судовому залі, а й за його стінами — вмів давати інтерв'ю, вмів ангажувати пресу і збуджував громадську думку. Під час процесу він часто посилався на французьку честь, рицарські почуття, апелював до французького «я» та патріотизму. Свідки, які не мали ніякого або дуже побіжне відношення до суті процесу, часто не мали найменшого уявлення про процеси та події на Україні і не знали близько Шварцбарта, були покликані Торесом, щоб свідчити про характер Шварцбарта або давати власну оцінку подіям. Енергійний адвокат хвалився, що президент Ліги прав людини, професор В. Баш, а також С. Льюєс, Г. Уелс, А. Ейнштейн, О. Керенський, А. Денікін, світила Франції, академіки, її генії в усіх сферах науки зголосилися і навіть самі пропонували прийти на суд, щоб за-

¹¹ Там же.— С. 145—146.

хищати незвичайного вбивцю¹². Імена цих всесвітньовідомих людей, безумовно, справили чимале враження на присяжних. Щоб викликати і завоювати симпатії присяжних-католиків, Торес посилався навіть на оцінки цієї справи главою римсько-католицької церкви папою Бенедиктом XV, який також вступився за Шварцбарта. А паралельно приятелі Тореса працювали за кулісами — з газетярами, редакторами. Адвокат навіть зумів організувати зустріч дружини Шварцбарта з одним із найвпливовіших депутатів Національних зборів Франції, головою Французької соціалістичної партії і майбутнім прем'єр-міністром Франції Леоном Блюмом. У відповідь на прохання врятувати чоловіка від неминучої смерті, ознайомитися з документами і підтримати Шварцбарта через пресу, обережний і неквапливий Блюм цілком спокійно й щиро запевнив перелякану і тремтячу мадам Шварцбарт, що її чоловік найімовірніше буде виправлений і пізніше помилуваний.

— Чому, чому ви так впевнено говорите? — запитувала жінка.

— Бо Франція є країною справедливою, мадам, — незворушно відповів у присутності Тореса Л. Блюм¹³.

Таке висловлювання лідерів суспільства, особливо Блюма, дає підставу ряду дослідникам стверджувати, що ще задовго до вироку вищі політичні кола Франції визначили його долю і контролювали хід процесу. Зокрема історик Ю. Кульчицький зазначає, що «з декларації і всього тону Блюма можна логічно припустити можливість, що було складено політичний договір»¹⁴, який, мабуть, щось гарантував Шварцбарту. Щонайменше йому гарантувалося життя і по можливості не дуже суворе покарання.

А. Торес в одній з своїх промов наголошував й на тому, що Шварцбарт перебуває членом Ліги прав людини, бо під час арешту мав при собі членський квиток цієї шанованої у Франції організації. Ця обставина переконала Поля Ланжевена, віце-президента Ліги прав людини, приїхати на суд і гостро виступити проти петлюрівського уряду, його політики і проти самого вбитого. Відомий французький учений, професор кількох університетів Ланжевен заявив, що, прочитавши документи, він дійшов висновків, що Петлюра як державний діяч був винним у організації та потуранні погромів. Крім того віце-президент Ліги прав людини твердив, що відомого погромника полковника Семесенка було не розстріляно, згідно з вироком, а таємно випущено. І саме його організація має про це відповідні документи¹⁵.

Потребуючи для реалізації своєї головної мети — виправдання Шварцбарта — знеславити петлюрівське оточення, його помічників і прибічників і, таким чином, самого Петлюру в очах французького суспільства, Торес провів фундаментальну підготовчу роботу. Він розшукав документи про співробітництво Центральної Ради і особисто Петлюри з кайзерівською Німеччиною у той час, коли ще не закінчилася перша світова війна; нападав також на Олександра Шульгіна, близьку до Петлюри людину, за те, що той за уряду гетьмана П. П. Скоропадського служив надзвичайним і повноважним послом України в Болгарії, що була активним союзником і відданим сателітом німців, з якими Франція так тяжко, криваво і довго воювала. А в той час, коли Петлюра вів переговори і загравав з німецькими генералами у 1917—1918 рр., патріот і солдат Шварцбарт служив у французькій діючій армії — в Іноземному легіоні¹⁶.

Торес також розшукав і оголосив на суді заяву від 3 травня 1918 р., в якій Петлюра пишно дякував своїм «могутнім приятелям та

¹² Friedman S. Op. cit.— P. 80.

¹³ Там же.— С. 80—81.

¹⁴ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 145.

¹⁵ Torgés H. Op. cit.— P. 184—187.

¹⁶ Friedman S. Op. cit.— P. 202.

союзникам» (Німеччині й Австро-Угорщині)¹⁷. Оперуючи цими та іншими фактами, адвокат Шварцбарта намагався переконати присяжних, що увесь петлюрівський уряд, український національно-визвольний рух взагалі були ледве не інспіровані і щільно пов'язані (навіть частково фінансувалися) з німецькою державою та її зовнішньою політикою¹⁸. Для французів, які добре пам'ятали великонімецьку експансію часів першої світової війни, вторгнення кайзерівської армії, це було досить серйозним аргументом проти Петлюри і української еміграції в цілому. Поряд з цим, продовжуючи тиск на суд, Торес запропонував покликати до судового залу п'ятнадцять французів, товаришів-однополчан Шварцбарта, які б засвідчили про його хоробрість на війні з німцями¹⁹.

Зразком ораторського мистецтва стала й остання промова Тореса в ході судового слухання справи. Виправдовуючи вбивство Петлюри як суто політичний протест, говорячи про германофільство, байдужість та безпринципність колишнього Головного Отамана УНР до єврейських погромів, Торес одночасно заявив в останній промові і про природу дій вбивці: «Я кажу, що коли людина стає французьким громадянином, як це зробив Шварцбарт... коли вона стискала в очах гарячу ще рушницю, я стверджую, що пробуджується нова душа, душа громадянина... і вона вдаряє, щоб виправдати кривду»²⁰. Звертаючись до присяжних, А. Торес наголошував: «Панове! Сьогодні ви відповідаєте за престиж нашої нації. Життя тисяч залежить від вироку Франції, від вашого справедливого вироку...»²¹. Він підкреслював, що у багатьох європейських країнах на подібних політичних процесах підсудні-месники були виправдані, як, наприклад, якщо не торкатися історично більш віддалених часів, вірменин Агасі Тінделян, який вбив у Німеччині в 1923 р. колишнього великого візиря Турецької імперії старого пашу Таалат-Бея, помстившись таким чином за страшну різанину вірменського народу у 1915 р. Безумовно, і цим сильним моральним аргументом Торес апелював до французького патріотизму і національної свідомості: бо чи ж французи гірші і менше в них справедливості, ніж у німців? І тому він закликав присяжних: «Я сподіваюсь на вас, панове, в ім'я нашої країни, винести одноголосний вирок: «Ні!»»²².

Серед присяжних паризького суду перебували дуже популярні і відомі тоді у Франції люди і, якщо вони були настроєні або переконані так, як кавалер ордену Почесного Легіону, відомий театрознавець, директор знаменитого театру Одеон Фірмен Жеміє, то маніпулювати їхнім рішенням не зміг би ніхто, а Шварцбарту нема чого було боятися. Бо Ф. Жеміє, відомий в Парижі незалежністю своїх суджень, у листі до Тореса заявив, що коли б Шварцбарта засудили за вбивство Петлюри, «гнобителя єврейської раси, тоді треба логічно припускати, що всі, хто воював на стороні Франції проти Німеччини у Великій війні, повинні також бути засуджені як злочинці...»²³.

Нарешті процес підійшов до кінця і перед кожним з членів колегії присяжних поклали аркуш із запитаннями, які мали визначити долю Самуїла Шварцбарта, і, у відповідності з законом, після цього професійні судді мали визначити покарання. Цей документ ніколи не публікувався в нашій країні, тож варто навести його повністю — всі п'ять запитань до присяжних паризького суду:

¹⁷ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 146.

¹⁸ Friedman S. Op. cit.— P. 335.

¹⁹ Torrès H. Op. cit.— P. 24.

²⁰ Там же.— С. 26.

²¹ Там же.— С. 54—55.

²² Там же.— С. 11.

²³ Там же.— С. 69—73.

«1. Чи обвинувачений Самуїл Шварцбарт був винним у тому, що ровільно стріляв у Симона Петлюру 25 травня 1926 року?

2. Чи його постріли і рани від них спричинили смерть?

3. Чи мав Самуїл Шварцбарт намір убити Симона Петлюру?

4. Чи свій вчинок Шварцбарт приготував заздалегідь?

5. Чи підготував Шварцбарт пастку на свою жертву?»²⁴

Колегія присяжних вищої судової інстанції столиці Франції — ризької судової палати, призначених для слухання цієї складної справи, налічувала 12 чоловік. Після досить тривалої наради, голосування і підрахунки голосів, старшина колегії присяжних виголосив зультати: вісім голосів проти чотирьох були подані за виправдання імуїла Шварцбарта²⁵. Але на окремі запитання відповідь «ні» дала ачно більша кількість присяжних. Так, наприклад, на 4-е і 5-е запитання відповіли «ні» відповідно 11 і 12 чоловік. Але на всі п'ять запитань присяжні Парижа відповіли негативно більшістю голосів, тобто великих суперечок і розбіжностей не виникало. Звичайно, суд закінчився таким же рішенням — провина Шварцбарта анулювалася голоуванням присяжних. У відповідь на це численні глядачі Палацу правосуддя, родичі вбивці, представники громадськості вибухнули викликами «Нехай живе Франція!», «Слава французьким присяжним!», «Хай живе справедливість!» Величезний натовп уболівальників, друзів, урналістів та фотокореспондентів обступив Тореса і Шварцбарта²⁶, аде не розриваючи їх на сувеніри та домовляючись про розмови. ього ж дня, 26 жовтня 1927 р., Анрі Торес одержав надзвичайно ігідне замовлення на книгу «Процес про погроми», яка вийшла в зіт великим тиражем вже наступного, 1928 р. А Шварцбарт, насоджуючись забутою свободою, давав щодня по кілька інтерв'ю і при ьому виглядав значно зніяковілим та переляканішим, ніж у алі суду.

Адвокатам же родини Петлюри Ц. Кампенсі та А. Вільма (особливо останньому, який ще до процесу похвалявся, що ув'язнить Шварцбарта мало не пожиттєво) довелося пережити чимало неприємних хвилин і докорів у пасивності і невмінні боротися. Особливо різко ритикували адвокатів у колах української еміграції і головним чином за те, що впродовж усього судового процесу жоден з них не протестував і навіть не намагався офіційно протестувати проти численних свідків, що були покликані Торесом і не мали ніякого прямого ідношення до Петлюри і майже нічого не додавали до суті справи, ле мали змогу емоційно висловлювати свої міркування або почування, свої оцінки, які також впливали на присяжних. Належне віддавати й Торесу — ще місяць його ім'я було на вустах всієї Франції. Оцінки його праці були однозначні — він переміг блискуче.

Але тим, хто уважно прочитав судовий аркуш опитування присяжних, відразу стає зрозумілим, наскільки адвокат Торес зумів повернути увесь судовий процес не на користь Петлюри. Бо, якщо ми хоч рохи замислимося над нелогічністю відповідей присяжних, стане очевидним, що почуття та прагнення до історичної справедливості переюгли у данному випадку в душах присяжних юридичні норми, татті, кодекси, саму букву закону Франції. Адже відповідь присяжних «ні» на 2-е та 3-е запитання судді була очевидним абсурдом. Якщо бвинувачений не стріляв в Петлюру (2-е питання), хто ж тоді його бив або від чого він помер? Якщо не постріли і рани від них спричинили смерть, то чому Симон Петлюра помер на тротуарі посеред Пайжа, стікаючи кров'ю? І, нарешті, якщо Шварцбарт не мав наміру

²⁴ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 147.

²⁵ «Le Monde».— 1927.— 27 жовт.

²⁶ «Times».— 1927.— 27 жовт.

вбити Петлюру (3-є питання), то з якою метою він стільки разів стріляв в Петлюру?

Найвпливовіша англійська та європейська газета, лондонська «Таймс», 27 жовтня 1927 р. так оцінювала результати судового процесу: «Беручи до уваги звичайну м'якість французьких присяжних, коли до них зверталися з апеляцією виправдати підсудного, вирок не був дуже несподіваним»²⁷. І дійсно, в роки Третьої Республіки у Франції звичайним явищем було виправдовувати обвинувачених на політичних процесах. Так перед Шварцбартом оправдали французькими судами жінку-терористку Кайо, грузина-емігранта Марєбішвілі та інших²⁸.

Українська національно-визвольна еміграція, особливо петлюрівського напрямку, надзвичайно тяжко й болісно пережила виправдання Шварцбарта, зроблене публічно. Наприклад, відомий вчений А. Яковлів, намагаючись підтримати земляків, писав з боєм: «Такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, ще не означає, не повинен означати, як в наших очах, так і в очах цілого світу, що тим самим визнано повністю правильною тезу, яку підтримували оборонці Шварцбарта, себто, що нібито Петлюра був винний у погромах... Ця теза оборони в значній мірі була розбита вже під час судового слідства... Остаточно вона була розбита у промовах адвокатів і прокурорів. Навіть Торес у своїй кінцевій промові говорив головним чином про германофільство Петлюри та про заслуги Шварцбарта перед Францією в часи світової війни...»²⁹ Але процес все ж таки був повністю програний, і це добре розуміли всі.

Єврейська ж світова громада негайно оголосила вирок паризького суду «вироком цивілізації», а ім'я Самуїла Шварцбарта було вкарбоване у золоту книгу Єврейського Національного фонду між славетними іменами тих, хто відзначився більше за всіх у справі національного відродження єврейського народу, його культури та єврейської держави в Палестині³⁰.

Слідство у справі Шварцбарта тривало понад 16 місяців і викликало широкий резонанс в світі. В Парижі тривалий час наполегливо шукали його спільників, з'ясовували, чи не існувало широкої змови проти Петлюри або чи не причетна до цієї справи «московська рука» з ДПУ. І хоча Шварцбарт знову-таки відразу заявив, що до жодної політичної партії він не належить, а діяв виключно один без будь-якої допомоги і лише прагнув жорстоко помститися Головному Отаману за єврейські погроми на Україні, йому не вірили, що він не є агентом ДПУ.

Щойно закінчився 1927-й рік, а у вічно сенсаційному і переповненому новинами та подіями Парижі вже забули про гучний процес Шварцбарта. Адвокат А. Торес написав і опублікував книгу, яка певний час мала успіх, а потім повернувся до адвокатської кар'єри. Шварцбарт із дружиною виїхали за океан — до Сполучених Штатів Америки на запрошення місцевих єврейських громад, де їхні сліди остаточно загубилися. Що ж до постаті Симона Васильовича Петлюри — то він, на наш погляд, має зайняти гідне й помітне місце у вітчизняній історії як один з лідерів українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. і творців Української держави.

²⁷ Там же.

²⁸ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 148.

²⁹ Яковлів А. Паризька трагедія.— Прага, 1930.— С. 257.

³⁰ Friedman S. Op. cit.— P. 341—351.